

УДК 373.5.017.4:331.101

З.В. Охріменко, м. Київ

САМОВИМОГЛИВІСТЬ У СТАРШОКЛАСНИКІВ: КОМПОНЕНТИ, КРИТЕРІЇ ТА ПОКАЗНИКИ

У статті розкривається сутність поняття “самовимогливість”. На основі аналізу наукових праць розроблено структуру самовимогливості, визначено компоненти, критерії та показники, самовимогливості в старшокласників.

Ключові слова: самовимогливість, самосвідомість, професійне самовизначення, старшокласники.

Увага сучасних дослідників в сфері трудового виховання і профорієнтації зосереджена, передусім, на вивченні перспективних напрямків удосконалення підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення в ринкових умовах, а також активізації механізмів саморозвитку в контексті особистісно орієнтованого підходу. Така ситуація зумовлена рядом чинників, і, впершу чергу, недостатньою активністю самої особистості в професійному становленні. Відомо, що невміння працювати над собою докладати зусиль, може стати серйозною перешкодою, оскільки навіть талановитій людині важко досягти професійного успіху без чітких вимог до себе. Зважаючи на це, формування самовимогливості є актуальним запитом суспільства та самої особистості. При цьому категорія “суб’єкт”, яка розкриває джерела і механізми активності людини, дає змогу розглядати самовимогливість як результат свідомого, критичного, самостійного аналізу власних потреб та бажань, прийняття нею вимог суспільства, доповнення їх і на цій основі вироблення власного, індивідуального стилю життя. Найбільш сприятливим для формування самовимогливості особистості є період навчання в старшій школі, адже соціальна ситуація розвитку (потреба в професійному самовизначенні) актуалізує процес самовиховання юнаків і дівчат.

Теоретико-методичні засади виховання в зростаючої особистості вимогливості до себе висвітлені в працях К.Абульханової, І.Беха, О.Бодальова, В.Мясищева, Л.Рувінського, Л.Сапожнікової, М.Смирнова та ін. Механізми та психолого-педагогічні засоби формування цієї якості в дітей

молодшого шкільного та підліткового віку були розкриті в дослідженнях Н.Неровних та В.Гапонова. Проте, зважаючи на актуальність проблеми формування самовимогливості особистості, її вирішення в межах теорії та практики трудового виховання і професійної орієнтації учнів старшого шкільного віку є недостатнім.

Метою статті є уточнення сутності поняття “самовимогливість старшокласника”, визначення компонентів, показників і критеріїв їх сформованості у старшому шкільному віці.

Самовимогливість ми розглядаємо як утворення самосвідомості динамічного характеру, яке є необхідною передумовою професійного самовизначення в юнацькому віці та успішної трудової діяльності в майбутньому за обраною професією. Для визначення критеріїв, компонентів і показників її сформованості у старшому шкільному віці проаналізуємо праці науковців, в яких здійснена спроба удосконалення середовища професійного самовизначення особистості за рахунок впливу на її потенційні можливості як майбутнього професіонала. Такий підхід видається нам доцільним, оскільки юнацький вік характеризується активізацією процесів самосвідомості (Л.Божович), спрямованим розвитком ціннісних уявлень, вольової сфери, самостійності та відповідальності.

Розпочнемо з аналізу дисертаційного дослідження І.Уличного, в якому він визначає професійне самовизначення як процес розгортання потенціалу самовдосконалення особистості в обраній професії. В основі цього процесу, на його думку, лежить ресурс взаємодії особистості з актуальним соціальним середовищем, вимоги якого зростають і вимагають залучення невикористаних внутрішніх резервів для підтягування особистісного рівня розвитку до рівня задоволення нових вимог середовища. Для визначення зрушень у розвитку цього динамічного утворення старшокласників та якісної оцінки впливу профорієнтаційних ситуацій на його формування І.Уличний використовує положення, обґрунтовані та доведені в працях І.Беха і які стосуються механізмів формування ставлення особистості до морального самозростання, мотиваційних основ людської діяльності, вчинкового способу існування особистості. На основі цих положень науковець в

структурі професійного самовизначення старшокласника виділяє мотиваційний, когнітивний та поведінковий компоненти. Мотиваційний компонент, на його думку, визначає ставлення юнаків і дівчат до необхідності професійного самовдосконалення. Показниками цього компоненту є мотиваційна сфера особистості, а загальним критерієм його виявлення постає сформованість ієрархічної структури мотивів, їх стійкість та дієвість. Когнітивний компонент, приходять до висновку І. Уличний, складають сукупність невикористаних резервів старшокласника для професійного самовдосконалення. Критеріями виявлення розвитку цього компоненту ним обирається адекватна самооцінка, глибина і міцність знань про власні індивідуальні особливості (образ – “Я”) та вимоги майбутнього професійного середовища (образ – “Я” у світі професій). Поведінковий компонент виявляється в практичній реалізації професійного самовдосконалення старшокласника в профорієнтаційній діяльності, основу якого складає вчинок як прояв самозростання особистості. Критеріями його визначення, переконливо доводиться дослідником, є стійкість та наполегливість в активності особистості [9].

У дисертаційному дослідженні М.Беха, предметом якого є образ “Я-майбутній професіонал”, розглядається система суб’єктивно-оцінних та індивідуально-вибіркових ставлень старшокласника до самого себе як майбутнього професіонала і свого місця в майбутньому професійному середовищі. Для визначення структури цього утворення автор звертається до концепції рівневої будови самосвідомості (В. Столін), положення теорії “часу життя і часу особистості” (К. Альбуханова-Славська) і виділяє: пізнавально-рефлексивний компонент, який характеризують система знань старшокласника про майбутню професію та способи дій у ній, що утворюють первинний образ людини-професіонала, критеріями сформованості цього компоненту є домагання в майбутній професії, рівень яких характеризує когнітивну складність сформованого в учня старшої школи образу “Я-майбутній професіонал”; емоційно-ціннісний компонент, показниками якого є інтерес до майбутньої професії, який свідчить про те, що старшокласник обрав майбутню професію й бажає оволодіти нею, критеріями сформованості в учнів

старшої школи цього компонента ним обрано професійну спрямованість та самооцінку (у контексті майбутньої професії); показниками практично-дієвого компонента є первинне включення старшокласника в майбутню професійну діяльність і початок оволодіння ним системою способів професійних дій, критеріями визначення сформованості в юнаків і дівчат цього компонента визначено сформованість первинних професійних умінь [3].

Відзначимо, в розглянутих працях науковці (М. Бех, І. Уличний) звертають увагу на те, що вибір старшокласником напряму професійного самовизначення здійснюється шляхом самопізнання, самоусвідомлення та самооцінки, які є домінуючими формами узгодження вимог майбутньої професії з можливостями та потребами людини. Активність особистості при цьому виявляється у внутрішній роботі над собою, яка проявляється у відповідній поведінці [3; 9].

Зважаючи на те, що самовимогливість ми розглядаємо як утворення самосвідомості особистості, доцільно звернутися і проаналізувати концепцію рівневої та діалогічної будови самосвідомості, розроблену В.Століним та І.Чесноковою, в якій науковці виділяють пізнавальний (самопізнання), емоційно-ціннісний (самоствалення) та регулятивний (саморегуляція) компоненти. При цьому, кожний з цих елементів, на думку вчених, має чітко виражену специфіку в генетичному та функціональному аспектах, які обумовлюють функціонування самосвідомості як цілісного процесу [8, с. 10]. За В.Століним органічний рівень самосвідомості виявляється в самопочутті, оцінці та самооцінці. При цьому, стверджує дослідник, особистісному рівню притаманна свобода вибору та відповідальність за нього. Найбільш яскраво особистісний рівень проявляється в юнацькому віці [8].

Розвиток самосвідомості, згідно з концепцією рівневої та діалогічної будови самосвідомості В.Століна, визначається як системно здійснювальні незворотні та закономірно спрямовані якісні зміни. Джерелом розвитку самосвідомості є спілкування, діяльність, самостійність людини, постійна внутрішня робота над собою, осмислення людиною власної поведінки й умов її реалізації, зіткнення особистих рис з актуально значущими мотивами в ситуаціях вчинку. На динаміку самосвідомості, доводить вчений, впливають наступні фактори: професійно

діяльнісні (пов'язані з включенням нових ознак професійного становлення), соціально-психологічні (пов'язані з включенням людини в нові соціальні групи) й індивідуально-психологічні (пов'язані з самопізнанням, самокоректуванням) життєві ситуації [8, с. 10].

З урахуванням того, що професійне самовизначення виступає соціально-заданою потребою юнацького віку, а внутрішніми механізмами активізації цього процесу є самопізнання, самоусвідомлення та самооцінка, що забезпечують узгодження вимог майбутньої професії з можливостями і потребами людини [6], нами визначено першим компонентом самовимогливості старшокласника пізнавально-рефлексивний, що виявляється в когнітивній складності і адекватній самооцінці системи знань про себе та соціально-професійних стандартів професій.

Поряд з розвитком самопізнання особистості, наголошує І. Чеснокова, відбувається розвиток емоційно-ціннісного ставлення до себе. Почуття до себе активно регулюють її поведінку та діяльність [10, с. 62]. При цьому старшокласник перебуває в полі вимог майбутнього професійного середовища, що виступає джерелом переживань особистості. Саме усвідомлення необхідності вирішення цієї проблеми породжує в учнів старшої школи емоційно-суб'єктивне переживання професійного майбутнього [9]. Крім того, внутрішня діяльність за І.Бехом розгортається навколо цінностей, вектор якої задається самим фактом ставлення особистості до самої себе. Етапами цього процесу є пізнання та схвалення цінностей, а результатом самооцінювання має бути позитивне емоційне ставлення до себе [2].

Процес формування ставлення особистості за, І. Бехом, на прикладі виховання гідності, виступає як єдність самоповаги й поваги оточення. У структурі гідності вчений виділяє когнітивний компонент, що набуває суб'єктивної значущості на основі впливу емоційно-ціннісного компоненту. У своїй єдності ці компоненти утримують знання про певну етичну норму та її бажаність для особистості й у такій цілісності виступають початковим мотивом для відповідного вчинку (поведінковий компонент). По мірі практичного вправлення даний мотив трансформується в конкретну морально-духовну цінність [2, с. 7].

Наголосимо, у психологічному словнику самоствавлення визначається як механізм керування поведінкою та діяльністю, який проявляється в мотивах та інтересах особистості, що об'єднуються в намірах (усвідомлене прагнення завершити дію у відповідності з наміченою програмою, спрямованою на досягнення результату). Означені вище положення дали нам змогу наступним компонентом самовимогливості старшокласника виділити емоційно-ціннісний, який характеризує його активно-позитивне ставлення до вимог професій і самоствавленні до себе як суб'єкта професійного саморозвитку.

Наступним компонентом у структурі самовимогливості нами виділено практично-дієвий, який розкривається через стійкість та автономність самовимогливої поведінки. Виділення цього компоненту ґрунтувалося на положеннях І. Беха про: розвиток саморегуляції як цілеспрямованого формування і створення умов для прояву готовності правильно сприймати вимоги інших людей, колективу, суспільства в цілому; готовності до аналізу ситуації, у якій перебуває та діє людина у зв'язку з реалізацією цих вимог; готовності до аналізу власних можливостей успішно виконувати вимоги; вміння планувати різні сфери діяльності відповідно до зовнішніх умов і внутрішніх можливостей; готовності ставити вимоги самому собі, вміння блокувати інші мотиви і зосереджуватися на виконанні самовимог; готовності, якщо це необхідно, витримувати великі навантаження [2].

Таким чином, у структурі самовимогливості нами виділено пізнавально-рефлексивний, емоційно-ціннісний та практично-дієвий компоненти, кожен яких передбачає динаміку змін, а у своїй сукупності вони відображають зміст поняття "самовимогливість". Узгодженість протиріч між системою знань про себе та соціально-професійними стандартами професій, а також їх самооцінкою з активно-позитивним ставленням до вимог професій і самоствавленням до себе як суб'єкта професійного саморозвитку особистості, виступає спонукальною силою для активізації особистості, яка веде до вироблення стратегії і тактики самовимогливої поведінки. Структура, визначені критерії та показники сформованості самовимогливості у старшокласників подані у таблиці 1.

Таблиця 1

Структура самовимогливості старшокласника

компоненти		
Пізнавально-рефлексивний компонент	Емоційно-ціннісний компонент	Практично-дієвий компонент
критерії		
Когнітивна складність й адекватна самооцінка системи знань про себе та соціально-професійні стандарти професій	Активно-позитивне ставлення до вимог професій і самоставлення до себе як суб'єкта професійного саморозвитку	Стійкість і автономність самовимогливої поведінки
показники		
Знання та адекватна оцінка соціально-професійних стандартів професій	Знання про власні індивідуальні особливості та їх самооцінка	Узгодженість знань про себе та соціально-професійні стандарти професій
Інтерес до професії та до себе як суб'єкта професійного самовизначення	Мотиви самовдосконалення до рівня вимог бажаної професії	Наміри свідомої самозміни до рівня вимог соціально-професійних стандартів професій
Самостійність у реалізації професійних досягнень	Відповідальність за процес і результат професійних досягнень	Самокритичність власної діяльності

Для визначення показників самовимогливості проаналізуємо психолого-педагогічні дослідження, в яких розкриваються

передумови та механізми формування вимогливості до себе. Так, зокрема, у дисертаційному дослідженні Г. Неровних вимогливість до себе постає як певний рівень самосвідомості, при якому особистість здатна критично ставитися до себе, пережити потреби високого рівня і протиставити діючому більш досконалий спосіб поведінки та діяльності. Щоб проявити вимогливість до себе, на думку вченої, особистість має вирішити триєдине завдання: усвідомити суспільні вимоги (когнітивний компонент), визначити власні завдання (емоційно-вольовий) та проявити практичні вміння в умовах конкретної ситуації (поведінковий компонент). Усвідомленість значущості зовнішніх вимог залежить від індивідуальної, емоційно-вольової та практичної активності самої особистості. Тут вимогливість до себе виявляється у виконанні всіх навчальних і трудових завдань, прагненні їх виконати самостійно та якісніше, скромності, прагненні до досконалості [7].

Передумовами вимогливості, стверджує В. Гапонов, є наполегливість у досягненні поставленої мети, вміння переборювати труднощі, доводити розпочату справу до кінця. Автор виділяє такі параметри вимогливості до себе: відповідальність за якість виконання завдання, зібраність, бажання його вдосконалити, дієвість критичного ставлення до себе. Основними умовами формування вимогливості до себе, на його думку, є наявність мотиву вимогливого ставлення до себе і закріплення способів відповідної поведінки. Вимогливість до себе, наголошує В. Гапонов, виступає важливим фактором формування таких рис характеру, як ініціативність, самостійність, наполегливість і витримка [4].

Відзначимо, ряд науковців пов'язують самовимогливість з самостійністю, відповідальністю, самокритичністю. Так, зокрема, особистість як суб'єкт діяльності, стверджує К. Абульханова, забезпечує контроль за її здійсненням з урахуванням власних цілей і зовнішніх вимог, передбачає можливе узгодження її зовнішніх і внутрішніх умов, забезпечує всі умови необхідні і достатні для досягнення результату по встановленим нею самою критеріям. Прийняття відповідальності забезпечує спосіб досягнення і результат власними силами при заданому самою особистістю рівні складності та часу досягнення з урахуванням можливих

труднощів. Як якість суб'єкта діяльності відповідальність виражає готовність особистості відповідати за будь-які наслідки власної діяльності. Найбільш оптимальним, на думку вченої, є такий тип відповідальності, коли особистість звертає вимоги на саму себе, підвищує домагання до рівня складності власної діяльності. Якщо домагання не супроводжуються підвищенням вимогливості до себе, то відповідальність покладається на інших [1, с. 50-55].

Мірою розвитку почуття відповідальності за власні дії та вчинки, стверджує М. Ярмаченко, є самоконтроль та самовимогливість. Самоконтроль, на його думку, постає як один із виявів усвідомленої регуляції власної поведінки та діяльності з метою досягнення відповідності з поставленими цілями, пред'явленими вимогами [11, с. 408]. Самовимогливість також пов'язана з: самостійністю (Л. Піменова), сутність якої полягає в умінні за власною ініціативою ставити перед собою цілі, без сторонньої допомоги знаходити шляхи їх досягнення і виконувати прийняті рішення [11, с. 315]; самокритичністю, як здатністю й умінням особистості дати собі самооцінку, виходячи із суспільних вимог, визначити перед самим собою свої помилки, чітко виконувати своє самозобов'язання з їх усунення, умінні бачити свої помилки, недоліки, вмінні прислухатися до порад інших [5, с. 84].

Проаналізувавши дослідження з даної теми, ми можемо виділити: пізнавально-рефлексивний, емоційно-ціннісний, практично-дієвий компоненти сформованості самовимогливості у старшокласників. Пізнавально-рефлексивний компонент характеризують система знань старшокласника щодо соціально-професійних стандартів професій та індивідуальні особливості, їх оцінка і самооцінка, а також узгодження цих знань. Критеріями сформованості цього компоненту нами визначена когнітивна складність і адекватна самооцінка системи знань про себе та соціально-професійні стандарти професій. Показниками емоційно-ціннісного компонента нами визначено інтерес до професії та до себе як суб'єкта професійного саморозвитку, мотиви самовдосконалення до рівня вимог бажаної професії, наміри свідомої самозміни до рівня вимог соціально-професійних стандартів професій. Критеріями сформованості в учнів старшої школи цього

компонента нами обрано активно-позитивне ставлення до вимог професій і самоставлення до себе як суб'єкта професійного саморозвитку. Показниками практично-дієвого компоненту нами визначені самостійність реалізації професійних досягнень, відповідальність за процес і результат професійних досягнень та самокритичність результатів власної діяльності. Критеріями практично-дієвого компонента є стійкість і автономність самовимогливої поведінки.

Отже, розвивальний рух старшокласника здійснюється від уявлення про соціально-професійні стандарти професії до усвідомлення себе як суб'єкта професійного становлення (самопізнання); від позитивного ставлення до майбутньої професії до емоційно-ціннісного самоставлення як суб'єкта професійної діяльності (самоставлення), у якій він досягне професіоналізму; від активності учня в оволодінні практичними способами діяльності до внутрішньої роботи над собою, формулювання здатності до досягнення бажаних стандартів (саморегуляція). Поєднає ці ланки самодіяльність учня, яка спрямована на зрівноваження соціально-професійних стандартів професії (вимог) з суб'єктивними чинниками професійного самовизначення.

Література:

1. Альбуханова К.А. Психология и сознание личности (проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К. А. Абульханова. – М. - Воронеж : НПО МОДЭК, 1999. – 224 с.
2. Бех І.Д. Почуття гідності у духовному розвитку особистості / І. Д. Бех // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр. – К, 2008. – Вип. 12 – С. 5-18.
3. Бех М.І. Формування образу “Я – майбутній професіонал” у старшокласників у процесі професійної орієнтації: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / М. І. Бех. – К., 2010. – 229 с.
4. Гапонов В.П. Вимогливість до себе та її формування в молодших школярів/ В. П. Гапонов // Психологія: респуб. наук. метод. зб / [Редкол Л. Н. Проколієнко]. – К: Радянська школа, 1987. – Вип. 29. – С. 78 – 87.
5. Карпенчук С.Г. Теорія методика виховання: навч. посіб. / С. Г. Карпенчук. – К. : Вища школа, 1997. – 304 с.
6. Мельник О.В. Профорієнтаційна робота зі школярами в умовах профільного навчання: науково-метод. посібн. / [О. В. Мельник, І. Л. Уличний; за ред. О. В. Мельника]. –К., 2008. – 120 с.

7. Неровных Г. М. Воспитание требовательности к себе старшего подростка в процессе обучения: автореф. дис. на здобуття наук., ступеня канд. пед. наук / Г. М. Неровных. – Иркутск, 1976. – 19 с.
8. Столин В.В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : МГУ, 1983. – 286 с.
9. Уличний І.Л. Формування потенціалу професійного самовдосконалення старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / І. Л. Уличний. – К., 2006. – 225 с.
10. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. – М. : из-во “Наука”, 1977. – 144 с.
11. Педагогічний словник [за ред. М. Д. Ярмаченка]. – К. : “Педагогічна думка”, 2001. – 516 с.

В статье раскрывается содержание понятия само требовательность. Базируясь на научных трудах, разработано структуру само требовательности, определено ее компоненты, критерии и показатели развития у старшеклассников.

Ключевые слова: *само требовательность, самосознание, профессиональное самоопределение, старшеклассники.*

The article reveals the essence of the concept self-insistence. Based on analysis of scientific papers developed self-insistence structure, defined components, criteria and indicators self-insistence in high school.

Key words: *samovymohlyvist, self-awareness, professional self-determination, high school*